

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش ایران دوره ی اسلامی

تشکیلات دیوان استیفاء و مناسبات ارضی و مالیاتی در ایران از حمله ی مغول تا پایان حکومت ایلخانان

استاد راهنما :

سرکار خانم دکتر الهامه مفتاح

استاد مشاور :

سرکار خانم دکتر پروین ترکمنی آذر

پژوهشگر:

مختار پسرکلو

مرداد ماه ۱۳۸۹

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی

باسمه تعالی

هیأت داوران در جلسه مورخ ۱۳۸۹/۰۸/۰۲

پایان نامه تحصیلی آقای مختار پسرکلو دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد رشته تاریخ ایران اسلامی

تحت عنوان:

تشکیلات دیوان استیفاء و مناسبات ارضی و مالیاتی در ایران

از حمله مغول تا پایان حکومت ایلخانان

را بررسی کردند و پایان نامه با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

۱. استاد راهنمای پایان نامه، خانم دکتر الهامه مفتاح با مرتبه علمی استادیار

۲. استاد مشاور پایان نامه، خانم دکتر پروین ترکمنی آذر با مرتبه علمی دانشیار

۳. استاد داور خارج از گروه، آقای دکتر محمدتقی امامی خویی با مرتبه علمی استادیار

امضای رئیس پژوهشگاه

امضای مدیر گروه

امضای نماینده مدیریت تحصیلات تکمیلی

تقدیم به :

مادر مهربان، دلسوز و بردبارم

و پدر عزیز و گرانقدرم

سپاسگزاری

اکنون که به یاری خدا توانستم این پژوهش را به پایان برسانم؛ با سپاس از درگاه خداوندیش، بر خود واجب می دانم از تک تک استادان عزیزی که در دوران تحصیل و انجام پژوهش یاریم کردند؛ سپاسگزاری نمایم.

از استاد گرامی سرکار خانم دکتر الهامه مفتاح که استاد راهنمای این پژوهش بودند و از ابتدای شکل گیری این پژوهش تا انجام آن لطف بی دریغی داشتند و حق بزرگی بر گردن اینجانب دارند؛ بسیار سپاسگزارم. همچنین از استاد محترم سرکار خانم دکتر پروین ترکمنی آذر که به عنوان استاد مشاور راهنمایی های سودمندانه ایشان نقش مؤثری در پیشبرد پژوهش داشت؛ بی نهایت سپاسگزارم. از استاد عزیز جناب آقای دکتر شهرام یوسفی فر نیز که در انتخاب موضوع و تدوین طرح پژوهش از ارائه ی هر گونه راهنمایی دریغ نداشتند؛ تشکر فراوان دارم.

همچنین شایسته است از اساتید گرانقدرم در زمان تحصیل در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی آقایان دکتر جمشید آزادگان، دکتر احسان اشراقی، دکتر هادی عالم زاده و دکتر ناصر تکمیل همایون به پاس آنچه از ایشان فرا گرفته ام؛ از صمیم قلب قدردانی نمایم.

کارکنان محترم کتابخانه ی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی نیز همواره همکاری صمیمانه ای داشتند که از همگی ایشان نیز سپاسگزارم.

چکیده

پژوهش در رکن مالی دیوان سالاری یعنی دیوان استیفاء به دلیل وابستگی مستقیم به قشرهای مختلف جامعه از قبیل کشاورزان، دامداران، بازرگانان، کسبه و صنعتگران تصویری روشن از اوضاع سیاسی - اجتماعی - اقتصادی را در پیش چشم خواهد آورد. دیوان استیفاء و مسائل مرتبط با آن در دوره ی هجوم مغولان و شکل گیری حکومت ایلخانی دستخوش تغییرات بسیاری شد. بررسی تغییر و تحولات به وجود آمده در دیوان استیفاء پس از حمله ی مغول تا فروپاشی حکومت ایلخانی در ایران و چگونگی تأثیر حکومت مغول و ایلخانی بر دیوان استیفاء و عملکرد و وظایف آن موضوع پژوهش حاضر است.

تغییرات دیوان استیفاء و پیامدهای آن به رشد جایگاه کارگزار ارشد دیوان استیفاء و زیر دستانش در حکومت، تغییر مناسبات زمینداری و ظهور طبقه ی جدیدی از زمینداران در میان عناصر دیوانی و نظامی، تغییر گسترده در قوانین ملکی، افزوده شدن نوع جدیدی از حق مالکیت با عنوان انجو و گسترش نوع دیگری از مالکیت یعنی وقف منجر شد. برآیند تغییرات یاد شده کاهش شدید تولید و رکود فزاینده در نیمه ی اول حکومت مغول و ایلخانان بود. اصلاحات به وجود آمده به دست غازان خان که به تدبیر کارگرانی چون خواجه رشید الدین فضل الله آغاز شده بود، هرچند تولید و کسب و کار را از رکود خارج کرد، هرگز نتوانست وضع مملکت را به مرزهای پیش از تهاجم مغول نزدیک کند.

این پژوهش در سه فصل تدوین شده است. در فصل نخست پس از ذکر کلیات تحقیق، دیوان استیفاء در دوره ی خوارزمشاهیان بررسی شده است. فصل دوم به تأثیر حکومت مغول و ایلخانان در دیوان استیفاء تا آغاز حکومت غازان خان اختصاص دارد. در فصل سوم ابتدا اصلاحات ایجاد شده به دست غازان خان در امور ملکی و مالیاتی که به طور مستقیم به دیوان استیفاء وابسته بودند، بررسی شده اند؛ سپس وضعیت مالیات ها در دوره ی آخرین ایلخانان و تغییرات ایجاد شده در مناسبات زمینداری مد نظر قرار گرفته است.

کلید واژه ها: دیوان استیفاء - مالیات ها - مناسبات ارضی - سیورغال - انجو

فصل اول

۱-۱. قسمت اول

تحقیق	کلیات	۱-۱	۱	۱-۱
				۲.....
				۳..... پیشگفتار
				۵..... ۱-۱-۱-۱. طرح موضوع
				۷..... ۲-۱-۱-۱. طرح مسأله
				۸..... ۳-۱-۱-۱. سؤال های اصلی پژوهش
				۹..... ۴-۱-۱-۱. فرضیه های پژوهش
				۹..... ۵-۱-۱-۱. قلمرو پژوهش (زمانی - مکانی - موضوعی)
				۹..... ۶-۱-۱-۱. ضرورت انجام پژوهش
				۱۰..... ۷-۱-۱-۱. هدف های پژوهش
				۱۱..... ۸-۱-۱-۱. تعاریف
				۱۳..... ۹-۱-۱-۱. روش انجام پژوهش
				۱۳..... ۱۰-۱-۱-۱. پیشینه ی تحقیق
				۱۷..... ۱۱-۱-۱-۱. سازمان پژوهش
				۱۸..... ۲-۱-۱-۱. بررسی منابع
				۲۰..... نگاهی به منابع این دوره
				۲۰..... ۱-۲-۱-۱. تاریخ اولجایتو
				۲۱..... ۲-۲-۱-۱. تاریخ جهانگشای جوینی
				۲۳..... ۳-۲-۱-۱. تاریخ سری مغولان
				۲۴..... ۴-۲-۱-۱. تحریر تاریخ و صاف
				۲۵..... ۵-۲-۱-۱. جامع التواریخ
				۲۶..... ۶-۲-۱-۱. ذیل جامع التواریخ
				۲۷..... ۷-۲-۱-۱. راحة الصدور و آية السرور
				۲۸..... ۸-۲-۱-۱. سیرت جلال الدین منکبرنی
				۲۹..... ۹-۲-۱-۱. مکاتبات رشیدی
				۳۰..... ۱۰-۲-۱-۱. نزهة القلوب
				۳۱..... ۱۱-۲-۱-۱. وقف نامه ی ربیع رشیدی

فهرست مطالب

قسمت دوم

۲-۱. بررسی دیوان استیفاء در حکومت خوارزمشاهیان	۳۳
مقدمه	۳۴
۱-۲-۱. پیشینه ی خوارزم	۳۵
۲-۲-۱. مختصری از تاریخ خوارزمشاهیان	۳۷
۳-۲-۱. پیشینه ی دیوان و دیوان سالاری	۳۹
۴-۲-۱. اوضاع اجتماعی در عهد خوارزمشاهیان	۴۰
۵-۲-۱. ساختار دیوان استیفاء در دوره ی خوارزمشاهیان	۴۲
۶-۲-۱. منابع مالی دیوان استیفاء	۴۷
۱-۶-۲-۱. مالیات ارضی	۴۸
۲-۶-۲-۱. مالیات بر حیوانات	۵۱
۳-۶-۲-۱. مالیات تجاری	۵۲
۴-۶-۲-۱. دریافت های دیگر	۵۲
۵-۶-۲-۱. غنائم جنگی	۵۴
۷-۲-۱. مخارج دیوانی یا هزینه ها	۵۴
۱-۷-۲-۱. مخارج جنگجویان و تأمین اسلحه	۵۵
۲-۷-۲-۱. حقوق و مستمری دیوانیان	۵۶
۳-۷-۲-۱. اداره ی امور دربار	۵۷
نتیجه گیری	۵۹

فصل دوم

تأثیر حمله ی مغول بر دیوان استیفاء و مناسبات ارضی

قسمت اول

۱-۲. بررسی دیوان استیفاء در حکومت فرمانروایان مغول	۶۲
مقدمه	۶۳
۱-۱-۲. معرفی مغولان	۶۴

فهرست مطالب

۶۵	۲-۱-۲. وضعیت اجتماعی و معیشت مغولان
۶۶	۳-۱-۲. یاسا ها یا قوانین چنگیز خان
۶۸	۴-۱-۲. پیشینه ی حکومت در نزد مغولان
۷۱	۵-۱-۲. پایه گذاری امپراتوری جدید
۷۳	۶-۱-۲. گسترش و تثبیت امپراتوری
۷۵	۷-۱-۲. فتح ترکستان همسایگی و آغاز نبرد مغول با خوارزمشاهیان
۸۰	۸-۱-۲. روابط بازرگانی عامل ورود کارگزاران ایرانی به اردوی مغول
۸۲	۹-۱-۲. ورود فرمانروایان مغول به ایران
۸۵	۱۰-۱-۲. چگونگی اداره ی ایران در دوره ی حکام مغولی
۹۰	۱۱-۱-۲. مالیات ها در دوره ی حکام مغولی

قسمت دوم

۲-۲	بررسی دیوان استیفاء از استقرار ایلخانان تا آغاز حکومت غازان خان
۱۰۰
۱۰۱	۱-۲-۲. اوضاع سیاسی ایران از ورود هلاکو تا آغاز حکومت غازان خان
۱۰۷	۲-۲-۲. اوضاع اجتماعی ایران از ورود هلاکو تا آغاز حکومت غازان خان
۱۱۲	۳-۲-۲. چگونگی اداره ی مملکت در عهد نخستین ایلخانان
۱۲۶	۴-۲-۲. برخی اصطلاحات مالی، ارضی و اداری در این دوره
۱۲۶	۱-۴-۲-۲. اینجو یا املاک خاص خان و شاهزادگان
۱۲۷	۲-۴-۲-۲. چاو یا پول کاغذی
۱۲۹	۳-۴-۲-۲. قبچور
۱۲۹	۴-۴-۲-۲. تمغا
۱۳۰	۵-۴-۲-۲. تغار و اولاغ
۱۳۰	۶-۴-۲-۲. بقایا، استخراج و قلان، بهره کشی از فقرا
۱۳۳	۷-۴-۲-۲. مقاطعه و ضمان
۱۳۵	۵-۲-۲. افراد و خاندان های دیوانی مؤثر در این دوره
۱۳۵	۱-۵-۲-۲. خاندان جوینی
۱۳۸	۲-۵-۲-۲. خواجه نصیر الدین طوسی
۱۴۱	۳-۵-۲-۲. خاندان سعد الدوله
۱۴۳	نتیجه گیری

فهرست مطالب

فصل سوم

دیوان استیفا و مناسبات ارضی از آغاز حکومت غازان خان تا زوال ایلخانان

قسمت اول

۳-۱. بررسی دیوان استیفاء از آغاز حکومت غازان خان تا حکومت ابوسعید
..... ۱۴۶

مقدمه ۱۴۷

۳-۱-۱. اوضاع سیاسی از سلطنت غازان خان تا روی کار آمدن ابوسعید ۱۴۸

۳-۱-۲. نظام مالیاتی در ابتدای روی کار آمدن غازان خان ۱۵۴

۳-۱-۳. وضعیت دیوان استیفاء ۱۵۸

۳-۱-۴. اصلاحات غازان خان ۱۶۰

۳-۱-۴-۱. اصلاحات اقتصادی و مالی ۱۶۱

۳-۱-۴-۲. اصلاح قوانین حقوقی و ملکی ۱۶۶

۳-۱-۴-۳. اصلاح وضع کشاورزی ۱۶۹

۳-۱-۴-۴. تعیین محدودیت برای ایلچیان و حذف مأموریت های غیر ضروری ۱۷۱

۳-۱-۴-۵. یکسان سازی اوزان و مقادیر ۱۷۲

۳-۱-۴-۶. احداث ابواب البر و اماکن عمومی و بهداشتی ۱۷۳

۳-۱-۴-۷. دیگر اصلاحات و اقدامات غازان خان ۱۷۴

۳-۱-۵. روی کار آمدن اولجایتو و ادامه ی اصلاحات ۱۷۶

۳-۱-۶. تغییر برخی ساختارها در دستگاه دیوانی ۱۷۸

۳-۱-۷. کارگزاران برجسته در این عهد ۱۷۹

۳-۱-۷-۱. صدر الدین احمد زنجانی ۱۸۰

۳-۱-۷-۲. خواجه رشید الدین فضل الله همدانی و خاندان او ۱۸۰

۳-۱-۷-۱-۱. فعالیت های کشاورزی و دامداری رشید الدین ۱۸۲

۳-۱-۷-۲-۱. فعالیت های فرهنگی و علمی رشید الدین ۱۸۳

۳-۱-۷-۲-۳. فرزندان خواجه رشید الدین ۱۸۵

قسمت دوم

۳-۲. دیوان استیفاء و مناسبات ارضی در حکومت آخرین ایلخانان
..... ۱۸۷

فهرست مطالب

۱۸۸ ۱-۲-۳. اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران از سلطنت ابوسعید تا زوال ایلخانان
۱۹۰ ۲-۲-۳. حکومت کوتاه مدت آخرین حاکمان مغول در ایران
۱۹۳ ۳-۲-۳. دیوان استیفاء و مالیات ها در آخرین دوره ی حکومت ایلخانان
۱۹۸ ۴-۲-۳. انواع مالیات ها
۲۰۱ ۵-۲-۳. افزایش نفوذ اشراف و گرایش به حکومت ملوک الطوائفی
۲۰۵ نتیجه گیری
۲۰۸ منابع
۲۱۱ تحقیقات تاریخی

فصل اوّل

کلیات تحقیق و

بررسی دیوان استیفاء در حکومت

خوارزمشاهیان

قسمت اول

۱-۱-۱. کلیات تحقیق

پیشگفتار

موضوع این پژوهش بررسی ساختار دیوان استیفاء و مناسبات ارضی و مالیاتی در سده های هفتم و هشتم هجری قمری است. دورانی که با حمله ی مغول آغاز و با زوال ایلخانان به اتمام می رسد. بحث اصلی این پژوهش بررسی ساختار تشکیلاتی و روش های مختلف کسب درآمد به ویژه دریافت مالیات - ها یا حقوق دیوانی و نیز شیوه های هزینه ی آن است. روشن است که در راستای این موضوع پرداختن به مناسبات ارضی به دلیل تأمین بیشترین درآمد مملکت از ناحیه ی مالیات ارضی در آن دوره اهمیت بسیاری دارد. تعدد مالیات ها و تغییرات پی در پی و زود به زود قوانین مالیاتی سبب بروز ناهنجاری های اجتماعی - اقتصادی و فرهنگی در آن دوره شد. تحقیق در این موضوع از نظر روشن ساختن برخی از علل این ناهنجاری ها مفید خواهد بود. ایده ی اصلی این پژوهش به راهنمایی استاد ارجمند دکتر شهرام یوسفی فر شکل گرفت. علاقه نگارنده به تشکیلات و ترتیب اداره ی کشور در سده های میانه موجب شد که از این فرصت جهت تکمیل معلومات بهره بگیرم. پس از آن راهنمایی های ارزشمند استاد گرانقدر سرکار خانم دکتر الهامه مفتاح و کمک بی دریغ ایشان در شکل گیری ارکان این پژوهش و نیز تدوین آن بسیار مؤثر بود. همچنین دیگر استاد گرانقدر سرکار خانم دکتر پروین ترکمنی آذر نیز با راهنمایی های ارزنده شان همواره سعی در هدایت و جهت دهی پژوهش در مسیر صحیح داشتند. زحمات فرد فرد این گرامیان شایسته ی احترام و قدردانی است. این پژوهش با رهنمود های این اساتید گرانقدر و به کار بستن نکته های آموخته شده از محضر ایشان و دیگر اساتید محترم پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی شکل گرفته است و حکم خوشه چینی از محضر این بزرگان را دارد.

اجرای این پژوهش با مشکلاتی روبه رو بود. یکی از مسائل تحقیق در ارکان دیوان سالاری، نبود اطلاعات کافی در این باره در منابع تاریخی است. زیرا در نزد مورخان سده های میانه بسیاری از مسائل دیوانی آن اهمیت و توجه ای را که امروزه به آنها وجود دارد؛ نداشته اند. لذا از کنار این مسائل به سادگی و اشاره ی مختصر گذشته اند. برخی از اسناد و اطلاعات مربوط به این حوزه نیز تاکنون ناشناخته مانده و پالایش و عرضه ی آنها به جامعه صورت نگرفته است. به همین دلایل در این زمینه تعداد پژوهش های صورت گرفته انگشت شمار است. یکی از موانع در شناخت دوره های گذشته سنجش گذشته با معیار - های اکنون است. لذا نمی توان در باره ی برخی رویداد ها و مناسبات حاکم بر آن روزگار به دلیل تسلط نا کافی بر آن مناسبات، نظر قطعی داد. البته برخی روابط و مناسبات در دوره های متوالی و تاکنون پا بر

تشکیلات دیوان استیفاء و مناسبات ارضی و مالیاتی در ایران از حمله ی مغول تا پایان حکومت ایلخانان

جا مانده اند. زندگی نگارنده در محیطی روستایی و آشنایی با کشاورزی و مناسبات حاکم بر آن، حداقل این فایده را داشت که در درک مناسبات حاکم بر کشت و زرع و بسیاری از مسائل مرتبط با آن حداقلی از آگاهی وجود داشته باشد.

بسیاری از مشکلات کنونی جامعه ی ایرانی نظیر قانون گریزی، عدم توجه به حقوق حاکمیت به ویژه در پرداخت مالیات ها، عدم حفاظت از منابع، ثروت ها و دارایی های ملی به سبب تلقی غلط از مالکیت دولت بر آنها و ضربه زدن به آنها حتی توسط کارگزاران حکومتی و مستخدمین دولت و نمونه های فراوان دیگر ریشه در گذشته تاریخی و به ویژه ایران سده های میانه دارد. امید است این تحقیق در این رابطه نیز مفید و قابل استفاده باشد.

آن چه از این پژوهش دارای ارزش و اعتباری است؛ از لطف و توجه اساتید گرانقدر پژوهشگاه ناشی شده است و اما کاستی های بسیار این پژوهش ناشی از خام و کم مایه بودن نگارنده است. امید است هم اساتید گرانقدر و هم دیگران با ارائه ی نظرات خود نگارنده را در رفع برخی از این کاستی ها و بهتر و کامل تر کردن این پژوهش مدد نمایند.

۱-۱-۱-۱. طرح موضوع

از دیر باز برای اداره ی هر جامعه ای، حتی در جوامعی که از چند خانوار تشکیل می شد؛ نهاد-هایی برای جریان امور شکل گرفته است. نهاد ها به دو گروه تقسیم می شدند. برخی از این نهاد ها چون قانون، سنت، باور و امثال آنها نماد بیرونی نداشتند. این نهاد ها نیرویی برای ممانعت یا موافقت با برخی اندیشه ها و رفتارها و به صورت درونی بودند. اما برخی دیگر از نهاد ها که مبتنی بر همین نهاد های درونی بودند؛ دارای مظاهر بیرونی نیز بودند. مثلاً با تایید همگانی افرادی به عنوان رئیس، داور و... انتخاب می شدند و امتیازاتی برای آنها در نظر گرفته می شد. با گسترش جوامع نهاد های پیچیده ای برای تدبیر امور مختلف ایجاد شدند و گسترش یافتند. از جمله آن ها نهاد حکومت و ابزارهای گوناگون آن بود. حکومت ها هر چه وسیع تر می شدند؛ برای کنترل زیر مجموعه های خود ناگزیر از ایجاد نهاد های متعددی در زمینه های مختلف بودند. از جمله نهاد هایی تحت عنوان نیروهای جنگی برای حفظ امنیت خود یا تجاوز به سرزمین های دیگر، نهاد هایی اداری برای کنترل سیاسی مناطق تحت نفوذ با تقسیمات جغرافیایی و سیاسی، نهاد هایی برای رسیدگی به جرم و مجازات مجرمین تحت عنوان قضا، نهادهایی برای کنترل ثروت و اقتصاد جامعه و امثال آنها ایجاد شدند. در کشور ما ایران که بنیانگذار امپراتوری وسیع در جهان بود؛ از حدود دو هزار و پانصد سال پیش، در دوره ی هخامنشیان این نهاد های گسترده ایجاد شدند. هر چند از این دوران کهن اطلاعات اندکی در منابع محدود بر جا مانده است؛ باز هم می توان خبرهایی را در این باره یافت. اما از دوران متأخرتر یعنی دوره ی ساسانیان که خود را وارثان حکومت هخامنشیان می دانستند و تقریباً از الگوی آنان در حکومت داری پیروی می کردند؛ اطلاعات بیشتری در این زمینه موجود است. حکومت ساسانیان که نظام شاهنشاهی خوانده می شد؛ بر قدرت مطلقه ی سلطان مبتنی بود. سلطان برای مدیریت امور از اهرم ها و بازوهای استفاده می کرد که نهاد های تفکیک شده حکومتی بودند. این نهاد ها که برخی در جهت جریان امور اداری ایجاد شده بودند؛ دیوان خوانده می شوند. ساسانیان تشکیلات وسیعی از دیوان سالاری پدید آورده بودند. بخشی از این تشکیلات که به امور اقتصادی و

مالی می پرداخت؛ عنوان دیوان خراج گرفته است. در دوران اسلامی این بخش از تشکیلات اداری و دیوانی از ساسانیان اقتباس و به وسیله همان کارگزاران در ممالک اسلامی با عنوان دیوان استیفاء یا خراج دایر گردید. از این رو این نهاد را باید باقی مانده ی تشکیلات عهد ساسانیان دانست که در دوره ی اسلامی نیز به حیات خود ادامه داد. از اساس هر نوع حکومتی ناگزیر از داشتن چنین تشکیلاتی است. زیرا یکی از مشخصه های هر حکومتی دخل و تصرف در امور مالی و اقتصادی مردم است. دیوان استیفاء در دوران اسلامی توسعه یافت و خود به شاخه هایی چند تقسیم شد. زیر مجموعه هایی که در کنار دیوان خراج چون دیوان نفقات، دیوان بیت المال، دیوان اوقاف و امثال آنها ایجاد شد؛ به دلیل گستردگی روز افزون مسائل مالی و اقتصادی جهان اسلام دایر می شدند. در برخی مواقع نیز تمام این امور در اختیار یک نهاد یعنی همان دیوان استیفاء قرار می گرفت.

یکی از دوره های مهم تاریخ کشورمان ایران، دوره ی تسلط مغولان است. در این دوره رویدادهای نظامی، اداری، اجتماعی و اقتصادی فراوانی روی داده است که هر یک می تواند موضوع پژوهش هایی چند قرار گیرد. این پژوهش بر آن است تا با بازشناسی دیوان استیفاء در این دوره و مناسبات ارضی و مالیاتی سعی در روشن ساختن برخی نقاط مبهم این دوره نماید. هجوم مغولان به ایران بر هر بهانه و مقدمه ای که مبتنی باشد؛ چهره ی کشورمان را دگرگون ساخت. این دگرگونی در زمینه های مختلفی بود. مهم ترین آنها تغییرات جمعیتی بود که در نتیجه کشتار بی حد و حصر در مناطق تحت تصرف یا مهاجرت ناشی از ترس روی می داد. تغییر دیگر تغییر گسترده ی اداری بود. نهاد هایی که پیش از آن از قبل سلطان و خلیفه ایجاد شده بودند؛ با از میان برداشته شدن این دو دیگر مبنایی برای ادامه ی حیات نداشتند؛ مگر این که به تایید حاکمان جدید برسند. با این وجود قوم غالب که سابقه ای نه در حکومت و نه در تشکیلات اداری و دیوانی داشت، همچون سرزمین- های متصرفه در شرق، ناگزیر و نیازمند بود که برخی از نهادهای اداری را حفظ کند. یکی از این تشکیلات مهم دیوان استیفاء بود که در دوره ی مورد نظر اهمیت بیشتری یافت. این امر به دلیل توجه مغولان به ثروت، تولید یا اقتصاد نبود، بلکه به سبب کاهش یا از بین رفتن ساخت یا اعتبار

کلیات تحقیق

دیگر نهاد های حکومتی بود که در نظام جدید آن اهمیت گذشته را نداشتند. بررسی دیوان استیفاء در دوره ی مورد نظر نیازمند آگاهی از وضعیت تولید و تغییرات کیفی و کمی آن، توجه به جمعیت نقاط تولیدی و مسکونی، چگونگی و کیفیت مالیات ها یا مداخل دیوانی، چگونگی هزینه یا مخارج دیوانی و... است. مطالعه در امور مذکور نیز مستلزم بررسی برخی روابط اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و حتی فرهنگی است. مثلاً نمی توان بدون آگاهی از مناسبات ارضی ارباب و رعیت به بررسی وضعیت مالیات پرداخت و از تأثیر اجتماعی و اقتصادی آن آگاهی یافت. در این پژوهش به صورت گذرا به این مسائل نیز اشاره خواهد شد.

۱-۱-۱-۲. طرح مسأله

با حمله ی مغول و بر افتادن حکومت خوارزمشاهیان و خلافت عباسی، ساختار سیاسی اداره ی ایران از هم پاشید و الگویی جدید برای اداره ی کشور روی کار آمد. این تغییر، نهاد های عامل حکومت را نیز دچار دگرگونی کرد که از جمله ی آنها دیوان استیفاء بود. با حمله ی مغول و رکود کشاورزی، این اصلی ترین منبع تأمین مالی حکومت تا حد فروپاشی پیش رفت. ساخت سیاسی جدید الگویی متفاوت که بر دامپروری مبتنی بود؛ برای اداره ی کشور در نظر گرفته بود لذا در آغاز توجه ای به وضع کشاورزی نداشت. اما این الگوی نوین با ساختار یکجا نشینی و شهری قابل جمع نبود. این تعارض و ناهمگونی نارضایتی های گسترده ای پدید آورد که نتیجه ی آن تصمیم به آغاز اصلاحات بود. در قشر بالای فاتحان مغول و گروه عمده ی اشرافیت ایرانی که متحد آنان بودند؛ هدف اصلی، ایجاد قدرت مرکزی و سر و سامان دادن به اقتصاد از هم گسیخته ی کشور و خصوصاً کشاورزی، زندگی شهر نشینی، داد و ستد و بازرگانی بود. لذا برای دستیابی به چنین شرایطی لازم بود تا از بار مالیات های سال های نخست غلبه ی مغولان کاسته شود و تعهدات و تکالیف رعایا کاهش یابد و از تشنگی و تغییرات پی در پی قوانین جلوگیری گردد. از آنجا که قدرت زمینداران با قدرت صاحبان مناصب گره خورده بود؛ اشرافیت نفوذ زیادی داشت. همچنین پیوند تنگاتنگی بین آن

تشکیلات دیوان استیفاء و مناسبات ارضی و مالیاتی در ایران از حمله ی مغول تا پایان حکومت ایلخانان

با بازرگانان بزرگ و ارکان حکومت برقرار بود. طبقه ی اشراف محلی مناصب مهمی به ویژه مناصب دیوان استیفاء را بر عهده داشتند که اغلب به شکل موروثی در آمده بود. تجزیه و تحلیل این گونه اشرافیت و پیوند آن با مسایل دیوانی و مناسبات ارضی حائز اهمیت فراوان است. صاحبان املاک با برقراری ارتباط با قشر دیوانی از یکسو و با تجار از سوی دیگر و ارتباط با صاحبان مواجب، مرسومات و... ما بین طبقات لشکری ساخت اجتماعی جدیدی را در این دوره به وجود آوردند. چگونگی اعطای اقطاع، یورت، انجوها، املاک خاصه، سیورغال و غیره و چگونگی اخذ مالیات- های مربوطه و شرح هزینه ی این مالیات ها، بسیاری از مسایل سیاسی - اجتماعی خاص این دوره را روشن می کند. حتی توجه به انواع مالیات ها و تغییرات شکل و محتوای آن ها و فرمان ها و یرلیغ- های صادر شده، سیاست های اداره ی کشور و مناسبات فی ما بین را با توجه به ساختار دیوانسالاری و اشرافیت حاکم بر دیوانیان و سایر قشر های موجود مشخص می سازد. اصلاحاتی چون تحدید قدرت خود سرانه ی زمینداران و کارمندان مالیاتی در اراضی دیوانی، خود مدیری جماعت های روستایی و قشربندی روستایی با نظر وزیر مشهور ایرانی نژاد خواجه رشید الدین فضل الله همدانی به اجرا گذاشته شد و توانست اوضاع مملکت را تا حد زیادی بهبود بخشد. در تمام این تغییر و تحولات دیوان استیفاء یکی از اجزاء کاملاً درگیر و دست اندر کار حکومت بود. نگارنده در این تحقیق بر آن است که دیوان استیفاء را در دوره ی مورد نظر از لحاظ ساختار، تشکیلات، نقش و جایگاه آن در حکومت و نیز تغییر و تحولات رخ داده در آن نهاد مورد بررسی قرار دهد.

۱-۱-۱-۳. سوال های اصلی پژوهش

الف): با حمله مغول دیوان استیفاء از لحاظ ساختار، وظایف، نقش و جایگاه چه تغییر و تحولاتی

پیدا کرد؟ علل و دلایل این تغییر و تحولات چه بود؟

ب): منابع عمده ی تأمین مالی در این دوره نسبت به دوره ی پیش چه تغییری پیدا کرد؟

ج): مناسبات ارضی و مالیاتی عصر مغول روند رو به رشد داشت یا افول؟

۱-۱-۱-۴. فرضیه‌های پژوهش

الف): تغییرات سیاسی به وجود آمده بر اثر حمله ی مغول و تصرف ایران، منجر به تغییر و تحوّل در ساختار دیوان استیفاء شد. ساختار جدید این نهاد تلفیقی از الگوی ایرانی با نمونه ی چینی و ایغوری بود.

ب): کاهش شدید جمعیت در بسیاری از نقاط شرق و مرکزی ایران و به تبع آن رکود کشاورزی میزان مالیات های جمع آوری شده را کاهش داد. این امر و اقتصاد مبتنی بر دامپروری مغولان سبب شد که علاوه بر کشاورزی بر دامها و تجارت نیز مالیات تعیین شود.

ج): مناسبات ارضی و نظام تشکیلات سیاسی و اجتماعی اشرافیت مغول و ایرانی مقاطعه گیرندگان مالیات ها، موجب افزایش قدرت مرکزی و شکل گیری زمینداری متمرکز از سوی دولت مغول و ایلخانان گردید.

۱-۱-۱-۵. قلمرو پژوهش (زمانی - مکانی - موضوعی)

در این پژوهش دیوان استیفاء از آغاز حمله ی مغول و تصرف ایران تا پایان حکومت ایلخانان در محدوده ی جغرافیایی ایران مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۱-۱-۱-۶. ضرورت انجام پژوهش

با توجه به اینکه دیوانسالاری یکی از پدیده های زنده و مستمر در تاریخ ایران است؛ تحقیق در خصوص یکی از ارکان عمده ی آن یعنی دیوان استیفاء، نخست روشنگر دلایل تداوم این نهاد در ادوار مختلف خواهد بود. دیگر آنکه پیوستگی نزدیک این نهاد از یک سو با ساختار قدرت و از سوی دیگر با توده ی مردم، می تواند تصویری از اوضاع جامعه در دوره ی مورد بحث ارائه دهد و نشان دهنده ی چگونگی روی کار آمدن خاندان های ایرانی نژاد در رأس دیوانهای حکومتی حتی در

عصر حاکمان غیر ایرانی دست یافته به این سرزمین باشد. این تحقیق روشن خواهد ساخت که وضع مالکیت، تولید کشاورزی و میزان مالیات چه تغییری نسبت به دوره ی پیش پیدا کرد و اثر آن در زندگی مردم چگونه بود. همچنین اثر این تغییرات در تجارت و دامپروری به عنوان ارکان دیگر اقتصاد کشور به چه ترتیبی بود. مطالعه و تحقیق در تشکیلات مالی و نظام مالیاتی ایران در دوره ی مغول و ایلخانان مشخص کننده ی مسایل مهمی است که تحقیقات قبلی به آن نپرداخته اند از جمله: ساختار طبقاتی جامعه ی ایران در این دوره، هماهنگی یا عدم هماهنگی در اداره ی امور دولت، تقسیمات کشوری و مناسبات حکومتی از دیدگاه مالی - مناسبات ارضی و مناصب جدید بوجود آمده که خود از ساختار اجتماعی نشات می گرفت. (لازم به ذکر است که تقسیم اداره ی امور مالیاتی متناسب با تقسیم بندی سیاسی کشور صورت می گرفت) لذا حیطه ی نفوذ قدرت و اوضاع اقتصادی ایران در دوره ی ایلخانان، نظام تشکیلاتی شهرها و ولایات، وجود اشرافیت زمیندار و روابط خاص ایشان با تجار و بازرگانان تنها از طریق باز شناختن ساختار تشکیلات مالیاتی و عملکرد دیوان استیفاء میسر است. زیرا مراکز اصلی حیات اجتماعی نظیر شهر و ولایات و یا بازارها و مراکز خرید و فروش (محلّات پیشه وران و اصناف) نیز از این طریق باز شناخته می شوند. مالکیت ارضی و موجودیت اربابان مناصب و تکوین طبقات جدید اجتماعی منتج از اربابان مناصب و بوجود آمدن اشرافیت لشکری فی المثل از طریق برقراری « ادرار » تحت عنوان اقطاع، مطالبی است که تنها می-توان از این قبیل مطالعات به آنها دست یافت.

۱-۱-۱-۷. هدف های پژوهش

- الف): این تحقیق برآن است که تغییرات رخ داده در یک نهاد حکومتی را بررسی کند.
- ب): دلایل آغاز اصلاح در امور مالی مملکت توسط حاکمان مغول و میزان موفقیت آن را بیان کند.
- ج): تأثیر سیاست های مغولان بر تغییرات نهاد های اجتماعی را بررسی کند.